

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

**10-13. SZÁZADI TELEPÜLÉSEK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGON
ÉS A RÉGIÓ ÁRPÁD-KORI KERÁMIÁJA**

SIMONYI ERIKA

ELTE BTK

Történelemtudományi Doktori Iskola

Régészeti Program

Témavezető: Dr. Takács Miklós, CSc

2010

A DOLGOZAT CÉLJA

Fél évszázad telt el azóta, hogy Szabó Kálmán, majd Méri István munkássága nyomán a középkori régészeti kutatás önálló tudományággá fejlődött. Az elmúlt évtizedekben számottevően gyarapodtak ismereteink az Árpád-kori falusias települések szerkezetéről és a jellemző háztípusokról. A falusias települések leletanyagát – néhány szerencsés kivételtől eltekintve — 95–100 százalékban a cserépedény töredékek alkotják, azaz egyes esetekben — mint pl. a jelen disszertációban ismertetett Mezőkeresztes-Cethalmon vagy Hejőkürt-Cifraháton – a település időhatárainak kérdését csupán a kerámia részletes feldolgozásának segítségével válaszolhatjuk meg. Honfoglalás kori és Árpád-kori kerámia művességünk kutatása főként jellegzetes edénytípusokra – cserépbogrács, bordásnyakú edény – korlátozódott, s mai napig javarészt hiányoznak az egyes lelőhelyek teljes kerámiaanyagát feldolgozó publikációk.

Disszertációmban az északkelet-magyarországi régió öt, eltérő jellegű földrajzi környezetből származó, és 9–10. század, valamint az Árpád-kor több periódusában használt települését és kerámiaanalízisének eredményeit mutatom be. Céлом az volt, hogy az öt lelőhely teljes kerámiaanyagát feldolgozva, a települések egyes régészeti jelenségeinek belső időrendjét tisztázzam, valamint a kerámiaelemzés és felelt párhuzamok segítségével az egyes települési fázisok abszolút kronológiai helyzetét meghatározzam. A feltárt objektumok értelmezésével kísérletet tettem az egyes házak és a településszerkezet rekonstruálására is. A fazekas technikával kapcsolatban alapvetően új – s nem csak az Árpád-kor kutatói számára tanúságos – eredmények születtek, az archeometriai anyagvizsgálatnak köszönhetően.

A KERÁMIAANYAG FELDOLGOZÁSÁNAK ÉS LEÍRÁSÁNAK MÓDSZEREI

A nagy mennyiségű kerámiaanyag feldolgozásának alapja, – felhasználva az anyagvizsgálat eredményeit – az anyagcsoportok szétválasztása volt. Bebizonyosodott, hogy egyes alapanyagtípusok korszak specifikusak. Az anyagcsoportokat összevetve az egyes korok edényeire jellemző formai, és díszítésbeli sajátosságaival, sikerült elkülöníteni a települési horizontok fázisait.

Az adatokat a Microsoft Excel szoftver segítségével rögzítettem az alábbi szempontrendszer alapján.

- Funkcionális megnevezés: fazék, tál, palack, csésze/csopor, fedő, bogrács, stb.
- A töredék megnevezése: perem, váll, oldal, alj, fül, stb.
- Előkészítés: iszapolás/szemcsézettség: finom, egyenletes, durva
- Alapanyag–soványítás (az alapanyagcsoportokat lásd lejjebb)
- Formázás: kézzel formázott, utánkorongolt, kézikorongon formázott (fenékbélyege), gyorskorongon készült
- Az edényforma leírása
- A részformák leírása (perem, nyak, váll, oldal, fenék)
- Díszítés: bekarcolt, bevagdost, körömbenyomkodásos, hornyolt, bordázott, festett, hullámvonal, vonal, - köteg, csigavonal, stb.
- Égetési technika: oxidált, redukált, fűtőgödrös eljárás, az égetés minősége
- Szín: külső, belső, törésfelület, másodlagos égés
- Méret adatok

A kerámiaanyagban, figyelembe véve az archeometriai vizsgálat eredményeit, 9 anyagcsoportot alakítottunk ki. A lelőhelyeink közül egyedül közölt Mezőkeresztes-Cethalom esetében az anyagvizsgálat eredményei tették szükségessé a leletanyag újraértelmezését. A disszertáció képkötetében az edények profilrajzos-fényképein a profil kitöltési mintája megfeleltethető ezeknek az anyagcsoportoknak.

1. csoport – Természetes üledékű agyag, melynél nem használtak soványító anyagot.

A szabad szemmel végzet régészeti szempontú anyag-meghatározás e csoportokat hívta korábban csillámos homokos és homokos soványítású, oxidált égetésű kerámiáknak, melyek elsősorban 10-11. századi kerámiaanyagunkra jellemző. Az anyagvizsgálatnak köszönhetően az üledék fajtája alapján két alcsoportra oszthattuk: 1/A csoport – vulkáni üledékes, 1/B csoport – folyóvízi üledékű. Az 1B csoportnál előfordul, hogy az agyagban természetesen jelen lévő szerves szennyező anyagokat sem ülepíti ki a fazekas, így anyaguk porózusabb, puhább, mint az ugyanabból a fajta, de tisztított agyagból készült edények esetében.

2. csoport – téglaszerűen homogén, homokos anyagú finomkerámia, az archeometriai vizsgálat szerint szeriális szövetű, ami arra utal, hogy nem mesterségesen soványították, viszont gondosan ülepítették, tisztították.

3. csoport – Természetes üledékű alapanyag, szerves soványítással. Lelelőhelyeink között csak Karos-Tobolykán és Mezőkeresztes-Lucernáson fordul elő, mindkét lelőhelyen a települések legkorábbi fázisaiban. Nagy valószínűséggel 9. századi kerámiakészítési hagyományokra nyúlik vissza ez a technikai megoldás. Karos-Tobolykán kézzel formált sütőepsik készültek pelyvával soványított agyagból, finomabb szerkezetűek (talán apróra vágott fűfélével soványítottak) a mezőkeresztesi darabok, melyek kézikorongon formáztak. A régészeti és az archeometriai vizsgálat szerint is egyértelműen szándékos soványításról beszélhetünk esetükben.

4. csoport – Kvarcos, durva szemcséjű homokkal soványított alapanyag. A kerámiák igen nehezek, egy átlagos méretű fazék esetében súlyuk kb. másfélszerese egy 1. csoportból készült kerámiáénak. Elsősorban a 10-11. századra jellemző, a karos-tobolykai anyagban a leggyakoribb, de előfordul Felsőzsolcán, Mezőkeresztes-Cethalom és Lucernáson is.

5. csoport – Tiszta agyag, szemcsés homokkal soványítva. Jellegzetesen késő Árpád-kori anyagcsoport. A tiszta alapanyagot a fazekas iszapolta, tisztította. Az ebbe a csoportba sorolható edények már fejlettebb fazekastechnikáról árulkodnak, szimmetrikusabb edényformák, profilált peremek, egységesebbé váló díszítés árulkodik egy gyorsabban forgó, nehéz kézikorongról. Magasabb színvonalú, és kontroláltabb az égetésük is. Alapvetően a bézs színűre (világos sárgás, barnás rózsaszín) kiégett edények tartoznak a csoportba.

6. csoport – Igen tiszta, vasmentes agyag, melyet a 13. században még durva, szemcsés homokkal soványítanak. A 14–15. századra a fazekaskorong fejlődésével párhuzamosan a szemcseméret egyre kisebbé válik. Alapanyaga alapján idegen a lelőhelyek közelében bányászható agyagfajtáktól.

7. csoport – Természetes üledékű homokos alapanyag, melynél nem bizonyítható, hogy soványították, de gondos előkészítést sugall a kerámia finomabb szerkezetű alapanyaga. Formailag az edények magasabb technikai kivitelűek, mint az 1. és 4. csoport edényei. Főként a karosi település késői 11-12. századi edényeire jellemző.

- 8. csoport** – Átmenet az 1. és a 7. csoport között. Ezeknél az edényeknél nem lehetett eldönteni, hogy mely csoporthoz tartoznak. Mindössze néhány töredéket soroltunk ebbe a csoportba.
- 9. csoport** – Kizárólag a mezőkeresztes-cethalmi edényekre jellemző meszes soványítású vulkáni üledékes, csillámdús alapanyag. Feltételezem, hogy azonos lehet a 3. csoporttal, ahol bár szabad szemmel meszes adalékot regisztráltunk, az archeometriai vizsgálat nem talált mészre utaló nyomokat. A mezőkeresztes-cethalmi kerámiák esetében az anyagvizsgálat hiánya miatt megtartottam a régészeti szempontú meghatározást.

A LELŐHELYEK

1. *Felsőzsolca-Várdomb*

A lelőhely Felsőzsolca községtől északra található. 1992–2001 között közel 1500 m² területen, neolitik, bronzkori (Pilinyi-kultúra), császárkori objektumok mellett egy kora Árpád-kori település 7 házát és a lelőhely nevét adó késő Árpád-kori, mesterséges halmon kialakított várat sikerült feltárnunk.

A kora Árpád-kori település kerámiájának elemzése azt mutatta, hogy két települési fázissal számolhatunk. Az I. fázis házaiban (1. ház és a 6. ház) az 1. anyagcsoport (természetes agyagból készült nyúlánk formájú fazekak, néha tagolt peremmel, szaltovói-típusú csigavonallal, ferdén beszurkált pontsorral díszítve) és a 4. anyagcsoport (durva, nehéz kerámia) jellemző. Finomabb, változatosabb összetételű a II. fázis (2., 5., és 7. ház) leletanyaga, melyben már megjelenik a 7. anyagcsoport is (tisztább alapanyag, szélesebb közökkel bekarcolt csigavonal, tagoltabb peremek).

A kerámiaanyag és a fellelt párhuzamok is azt sugallják, hogy a két települési fázis egymást közvetlenül követte, mindössze a 10/11-12. századi falu korai és késői házait sikerült a leletanyag alapján szétválasztanunk.

A 13. században egy kisvárat (mottét) emeltek a mocsaras környezetéből kimagasló domb legmagasabb, északkeleti nyúlványán. A dombot az árokból kitermelt földdel mesterségesen megmagasították. A domb platója kb. 20 m átmérőjű volt, ezen emelték a szárazon rakott köves alapozáson nyugvó központi épületet, mely egy faszerkezetes (sövényfalas, talpgerendás?), kétszattalú lakóépület lehetett. A kisvár bejáratként szolgáló fahíd maradványait sejtjük a 10. gödörben. A védett területen belül is kerültek elő, a motte építésével egyidős építmények: a szabadban álló kemence és gödrök, melyekből kizárólag a késő Árpád-korra jellemző 5. (tisztá agyag, szemcsés homokkal soványítva, bordázott peremek, széles közű csigavonal, bézs szín) és 6. anyagcsoportba (fehér kerámia) tartozó edények kerültek elő.

A bemutatott leletanyag és a vár (Hausberg) párhuzamai alapján úgy vélem, hogy a zsolcai motte legkorábban a 13. század elején-közepén épülhetett fel. Az árok betöltésében és a lakótorony környékén talált kerámia leletek elemzése arra utal, hogy „fénykorát” a 13–14. században élte. A nagy mennyiségű elszenült gerenda, a vastag hamu réteg arra utalhat, hogy az épület pusztulását tűzvész okozhatta.

2. *Hejőkürt–Cifrahát*

A lelőhely Hejőkürt északnyugati határában, a Cifra hát elnevezésű dombháton fekszik. Régészeti kutatásra, Pusztai Tamás vezetésével, az M3-as autópálya megelőző

feltárása során nyílt lehetőség. Kevés objektum – négy neolit gödörház, egy földbeásott neolit edény, két Árpád-kori félig földbemélyített gödörház és egy árok, valamint három leletanyag nélküli gödör és egy árokszakas – került napvilágra. A feltárt két késő Árpád-kori házat nem tekinthetjük egy falu részének, egyike az Árpád-kori tanyaszerű településeinknek.

A lelőhelyről származó kerámia töredékek száma csekély és igen egységes képet mutat. Mindegyik töredék az 5. anyagcsoportba tartozik, az alapanyag igen tiszta agyag, amelyet nagyobb szemcséjű csillámos homokkal soványítottak és nehéz kézikorongon hurkatechnikával formáztak meg. Díszítésük: vállukon hullámvonal és körömbenyomkodást utánozó hosszan elnyúló bevagdosás, hasukon széles közökkel bekarcolt csigavonal. Több bogrács töredéke is előkerült, melyek ugyanebből az anyagból, hasonló díszítéssel készültek.

A hejőkürtihez hasonló fazekakat és csigavonallal díszített cserépbográcsokat ismerünk: Sajólád-Kemejből, Hácns-Béndekpsztról, pénzekkel és ékszerekkel keltezve a nyáregyháza-pusztapótharaszti kincsből, Tiszaeszlár-Bashalomról, MO-ás autótút Gyál 3., 10. lelőhelyről, Vecséstől D-re az MO.-ás 67. lelőhelyén III. Béla pénzzel keltezve.

A leletanyagot párhuzamai alapján a 12. századra, legkésőbb a 13. század elejére keltezhetjük.

3. Karos-Tobolyka

A disszertációban részletesen ismertetett lelőhelyek közül a legkeletebbre fekvő Karos-Tobolyka, a Karcsa egyik holtágától körülvevett kisebb dombon fekszik. 1989-ben Wolf Mária egy hónapig tartó szondázó ásatás során nyolc földbeásott házat, tizenkét szabadban álló kemencét és több gödröt is talált. A Karos-Tobolykán feltárt település részletet az előzetes jelentésben 10. századnak határozta meg.

A település objektumait a leletanyag alapján négy fázisba soroltam be. A település legkorábbi építményeit (I. fázis) azok a házak és gödrök képviselik, amelyekben szerves anyaggal soványított sütőtepsi töredékek, utánkorongolt edénytöredékek jellemzőek, és döntő többségükben az 1. anyagcsoportba sorolhatók. Az edényekre a rövid, tagolatlan perem, az alig behúzott nyak, a hirtelen kiugró vállas edényttest és a szűk fenék jellemző. Mivel a karos-tobolykai kerámiák között a sütőtepsik kivételével nem találunk kézzel formázott darabot, – a leletanyag párhuzamai alapján (Karos-Mókahomok, Zemplénagárd) – úgy vélem inkább a 9. században használhatták ezeket a házakat, gödröket.

A II. települési fázisba azokat az objektumokat soroltam, melyekben már nem volt sütőtepsi töredék. Megjelennek az oxidált égetésű, finomabb kerámiák. Az edényeket, anyaguktól függetlenül rövid, erősen kihajló, legömbölyített perem jellemzi. Díszítésüket sávokban bekarcolt vonalkötegek és hullámvonal kötegek kombinációja alkotja. Az edények nem sokban különböznek az I. fázis fazekaitól, valószínűnek tartom, hogy a két fázis egy települési horizonthoz tartozott, mely a 9. században használt objektumokat jelöli.

A III. fázisban megváltozott az anyagösszetétel, ugrásszerűen megnő a durva, szemcsés, kvarcos homokkal soványított 4. csoportba sorolható kerámiák száma. Az edények fenekén megjelennek a fenékbélyegek. A fazekak legnagyobb szélességüket az edény középső harmadában érik el, gömbölyded hasúak. Peremük rövid, kihajló és gyakran tagolt, profilált. A díszítésben továbbra is megtaláljuk a vonal-, és

hullámvonalköteget, de megjelenik az edény felső kétharmadát beborító, sűrű, szaltovói-típusúnak is mondott csigavonal és a hornyolás.

A IV fázis edényei szinte kizárólag a 7. anyagcsoportba sorolhatók, melybe feltehetően soványított, finomabb anyagú, magasabb technikai színvonalon kidolgozott edények tartoznak. A fazekak bordával tagolt peremmel készültek, jellegzetes díszítésük a szélesebb közökkel bekarcolt csigavonal, a vállon esetleg 1-2 sorban körbefutó hullámvonal vagy bevagdosás, de előfordul a rádlis/fogaskerék díszítés is. Az edények világos barnás színűek, oxidált körülmények között, kontroláltabb hőmérsékleten égtek ki. A kerámia (rádlis töredékek) és a 8. házban lelet a sarkantyú pár a 11. század végére, a 12. század első felére keltezi a IV. fázist.

4. Mezőkeresztes-Cethalom

A lelőhely Mezőkeresztestől délre, a Lator patak (Tardi-ér) bal partján fekvő Cethalmon helyezkedik el. A feltárást 1992-ben, az M3-as autópálya leletmentő régészeti kutatása során került sor. Az Árpád-kor korai szakaszában ritkán, tanyaszeren lakott domb peremén öt félig földbemélyített ház került elő.

A mezőkeresztes-cethalmi kerámiák esetében négy anyagcsoport képviselőivel találkozhattunk. Az edények készítéséhez általában helyben bányászott, különösebb előkészítés nélkül felhasznált csillámdús vulkáni, vagy homokos folyóvízi agyagot használtak (1. csoport). Jellemzők még a durva, kvarcos soványítású (4. csoport) edények, melyek külső felületét vékony agyagmázzal vonták be.

Ritka a tisztított, homokos anyagú folyóvízi agyag felhasználása (2. csoport), mely edények esetében az iszapolás és a gondos előkészítés jól megfigyelhető, a tudatos, szándékos soványítás azonban az anyag szeriális szerkezete miatt kizárható.

A legkorábbi darabok a 9. csoportba tartozó meszes adalékkal soványított edények, melyeket vonal- és hullámvonal-kötegek kombinációja díszít.

A leletanyag alapján a házakat a 9. század végén – 10. század elején használhatták. A nagyobb alapterületű, alapárkos-boronafalas 151. házból gondosabb kivitelű, fejlettebb fazekas termékek kerültek napvilágra, a 10-11. századra keltezhetőek.

5. Mezőkeresztes-Lucernás

A lelőhely Mezőkeresztes község délkeleti határában, a Kácsi-patak nyugati partján húzódó Lucernás elnevezésű határrészen található, az M3-as autópálya építését megelőző régészeti feltárás során került elő 26 Árpád-kori objektum, házak, gödrök és egy árok.

A kerámiaanyagot, alapanyag, díszítés és formai szempontok alapján három fázisba csoportosítottam.

Az I. fázisba a szerves soványítású, 3. anyagcsoportba sorolt kerámiák tartoznak. A kerámiákat anyaguk a 9. századhoz, formájuk, díszítésük viszont a 10. századhoz köti.

A II. fázisba azokat az objektumokat soroltam, melyeknek betöltéséből már nem került elő szerves soványítású töredék. A leletanyaguk a természetes formában, tisztítatlanul, soványítás nélkül felhasznált agyagból készült 1. csoportba sorolható. A csoport keltezését az 5. házból előkerült bordásnyakú palack töredéke oldja meg, mely alapján 10-11. század fordulójára datálhatjuk.

A lelőhely legkésőbbi leleteit a 1–3. házcsoporthoz, illetve a 8. és 6. házban és a hozzájuk tartozó gödrökből adathozhatjuk. A betöltésüket a tisztított, szemcsés homokkal

soványított, bézs színűre, vagy sötétszürkésre kiégő 5. anyagcsoportba sorolható kerámiák kelteznek.

A kerámia alapján úgy tűnik, hogy a Lucernás elnevezésű dombon két települési horizonttal számolhatunk. Egy-egy házból (16. objektum) álló tanya állt itt 9-10. század fordulóján, melyet a 10-11. században „megújítottak”. Ezt követően a 11. század 2. felétől – a 12. századig lakhatta egy-két család a dombot.

AZ ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLAT EREDMÉNYEI

Mindössze néhány éve annak, hogy a régészet Árpád-kori kerámiaművességünk alaposabb megismeréséhez segítségül hívta a természettudományos anyagvizsgálatok eredményeit. Egy kisebb munkacsoport alakult, mely célul tűzte ki egy adott régió – Északkelet-Magyarország – 10–13. századi fazekasságának feltérképezését, de kontroll anyagként az északnyugat-dunántúli Halimba temetőinek kerámiatárgyait is bevonta a mintavételbe. Az archeometriai vizsgálatokat Szilágyi Veronika végezte. Habár az eddig vizsgált kerámiaminták száma alig haladja meg a kétszázat, mégis elmondhatjuk, hogy számtalan új adattal rendelkezünk.

A dolgozatban szereplő lelőhelyek közül négy szerepelt a mintavételben: Felsőzsolca-Várdomb, Hejőkürt-Cifrahát, Karos-Tobolyka és Mezőkeresztes-Lucernás. A kiválasztott 32 minta reprezentánsnak tekinthető, hiszen eltérő jellegű földrajzi környezetből, és az Árpád-kor több periódusában használt településekről származnak.

A minták kiválasztásánál elsődleges szempont volt a hagyományos régészeti módszerekkel meghatározott (szabad szemmel látható) anyagösszetétel kontrollálása. A régészeti anyag-meghatározás alapján végzett tipologizálást a legtöbb esetben megerősítették a kerámiacsiszolatok elemzésének eredményei is. A korai, 10–11. századi kerámiák között a mezőkeresztesi és karosi edények között sikerült az anyagösszetételben eltéréseket kimutatnunk. Új adatokhoz jutottunk a késő Árpád-kori – lelőhelyeink közül Mezőkeresztes, Felsőzsolca és Hejőkürt esetében – a fehér kerámia elterjedéséről és importjáról.

Az archeometriai vizsgálatban részt vevő Mezőkeresztes és Hejőkürt a Bükkalján eredő É–D-i irány patakok összefolyásánál fekszik, míg Felsőzsolca a Sajó mellett, Karos pedig a Bodrog-Karcsa vízgyűjtő területén. A terület közettani szempontból igen összetett *„Előfordul a vízgyűjtőterületeken idős metamorf (fillit, gneisz, kvarcit, csillámpala, agyagpala) és mélységi magmás (gránit) kőzet, kevésbé idős üledékes kőzet (homokkő, mészkő), illetve a Bükkalján és a Zempléni-hg. előterében elhelyezkedő Bodrog vízgyűjtőterületén dominanciára jutó, fiatal vulkáni lávakőzet (riolit-andezit) és vulkáni törmelékes (riolittufa-andezittufa) kőzet.”* (Szilágyi nyomdában)

A petrográfiai vizsgálat szerint a kerámiák alapanyaga többségében helyi eredetű, a legtöbb esetben a helyi folyóvízi agyagos-homokos üledéket használták fel a korszak fazekasai természetes állapotukban, tisztítás, iszapolás nélkül. *„A Mezőkeresztesen, illetve Karos-Tobolykán nagyobb arányban megjelenő vulkáni szórt (törmelékes) anyag a lokális földtani környezetnek (vulkáni hegységek közelsége) tulajdonítható.”* Azoknál a kerámiáknál, melyeknél valamilyen mesterséges beavatkozás (agyagtisztítás, iszapolás, soványítás) történt, szerves adalékanyagot, durva szemcséjű kvarcos homokot, illetve szemcsés homokot adathatunk.

Idegen eredetű kerámiát csak a Felsőzsolca-Várdombon feltárt késő Árpád-kori kisvár kerámiái között találtunk. A budai típusú fehér kerámia alapanyagát nem helyben

bányászták, hasonló minőségű agyaglelőhelyeket a néprajzi analógiák alapján Gömörből ismerünk.

Az archeometria vizsgálat alapján felállított alapanyag csoportok:

- 1. csoport** – Természetes üledékű agyag, melynél nem használtak soványító anyagot. A legtöbb kora Árpád-kori minta e csoportba sorolható be, eltérést csak a lelőhelyek földrajzi adottságai okoznak. A Zemplénre (Karos-Tobolyka) jellemző a vulkanikus törmelék (1/A. csoport), míg a Bükk lábánál fekvő Felsőzsolca, Mezőkeresztes esetében egyszerű folyóparton bányászott üledékes agyagot használtak (1/B. csoport).
- 2. csoport** – Téglaszerű, tisztított, finom szemcséjű természetes üledékű alapanyag, melynél nem bizonyítható, hogy soványították.
- 3. csoport** – Természetes üledékű alapanyag, szerves soványítással.
- 4. csoport** – Természetes üledékű alapanyag, durva, kvarcos-homokos soványítással
- 5. csoport** – Tiszta agyag, szemcsés homokkal soványítva. Főként a késő Árpád-kori töredékek tartoznak ebbe a csoportba.
- 6. csoport** – Igen tiszta, vasmentes agyag, szemcsés homokkal soványítva, csak Felsőzsolcán a késő Árpád-kori mottóban fordul elő. A vizsgált budai típusú fehér fazék anyaga teljesen idegen a „helyi” kerámiától, így valószínűnek tűnik, hogy kereskedelmi kapcsolatok révén kerülhetett a zsolcai kisvár lakóinak birtokába az edény.

A KERÁMIAANYAG ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

Az alapanyag előkészítése

10–11. század fazekasai elsősorban a helyben található, folyó vagy patak partjáról származó agyagot használták fel, melyet csak elvétve tisztítottak. Kihasználták az agyag természetes adottságait, s csak igen ritkán soványították edényeik alapanyagát szándékosan. Minden bizonnyal a fazekas-technika fejlődése áll a háttérben a tudatos tisztítás, iszapolás és soványítás elterjedésének, az anyagvizsgálat adatai szerint inkább a késő Árpád-korra vált általánossá. A gyorsabban forgó, nehéz kézi korong használata és a szemcsés homokkal soványított kerámia nagy tömegben egyszerre jelenik meg a 12. század első felében, s első sorban az egészen világos színűre kiégett edények (az ún. „bézs-színű”, szürkésfehér, illetve sárgásfehér), valamint a fehér áru megjelenése köthető hozzá.

Formázás

A 9–13. századra készítés-technikai szempontból három csoportot különböztethetünk meg: 1. kézzel formázott edények, 2. utánkorongolt edények, 3. teljesen korongon megformált fazekak. A dolgozatban szereplő telepek kerámiája közül készítés-technikailag a Karos-Tobolykáról származó leletek a legkorábbinak. A 9. századra keltezett I. fázisban még előfordulnak kézzel formált darabok: sütőtepsik. Az I. és részben a II. fázis edényei is hurkatechnikával készültek, és csak igen lassan forgó korongon utánkorongolták őket. A 10–11. század folyamán használt lelőhelyeink közül nem találtunk kézzel formázott darabot sem Felsőzsolca-Várdombon, sem

Mezőkeresztes-Cethalomon, sem Mezőkeresztes-Lucernáson. Az edények mindegyike hurkatechnikával készült, majd lassan forgó kézikorongon elsimították és díszítették. A gyorskorong megjelenésének időszakában 14–15. század lelőhelyeink közül egyedül Felsőzsolca-Várdomb volt „lakott”.

Díszítés

A fazekas korongon forgatott edényekbe csont irkával, vagy mintázófával körbefutó vonalakat, hullámvonalakat, fésűvel ezek köteges változatát karcolják leggyakrabban díszítésként. A kézikorongon formált edényeket, a korongozás adottságainak megfelelően leggyakrabban bekarcolt vonal és hullámvonal, illetve vonal- és hullámvonal köteg díszíti a 8. századtól a 11. századig. Az avar hagyományokhoz is kötött sávokban bekarcolt vonalköteges és hullámvonal-köteges díszítés Karos-Tobolyka I-II. fázisra jellemző, és ritkábban előfordul a felsőzsolcai I. fázisban is.

A 10-11. században jellemző, hogy az edény felső kétharmadát díszítik, gyakori a fazék vállán a bekarcolt egyes hullámvonal, körömbenyomkodás ritkábban beszurkálás. Ez alatt, vagy e nélkül az edény válláról indulva, sűrű közzel bekarcolt csigavonal fut le az edény alsó harmadáig. A dolgozatban tárgyalt lelőhelyek közül a kora Árpád-kori telepek mindegyikén, megtalálhatjuk valamelyik variánsát. A 9–10. századi edényművesség hagyatékának tartják a ferdén beszurkált pontsorokból álló díszítést, lelőhelyeink közül Felsőzsolcán, Karoson és Mezőkeresztes-Lucernáson is találkozunk vele. Az úgynevezett rádliis vagy fogaskerék minta a kutatás jelenlegi állása szerint a 11. században terjedt el. Északkelet-Magyarországon is gyakori lelete 11. század végi–12. századi településeinknek. A Felsőzsolca-Várdombon talált töredékek e díszítési mód felső időhatárához szolgáltatott új adatokat. Klasszikus rádlii díszes fazéktöredék került elő a mottéhoz tartozó 7. gödörből, azonban ennek az edénynek az anyaga a vasmenetes 6. csoportba sorolható fehérkerámia, melyet a 13. század elé nem keltezhetünk.

A 12-13. századra a széles közzel bekarcolt csigavonalas díszítés lett az általános, melyet az edények vállán gyakran széles bevagdosásokkal egészítettek ki. Az edény egész felületén lefutó csigavonal megjelenik a bográcsokon is. Ez az uralkodó díszítési mód mind a felsőzsolcai mottéban, mind a hejőkürti házakban lelt 5. anyagcsoportba tartozó kerámiákon.

Ezt az egyre fejlettebb korong használatának köszönhetően, a 14. században felváltja az edény egész testét borító hornyolás, melyet a 14-15. században már főként a régiókra igen jellemző vörös festéses fehér korsókon fogaskerékmintával, vagy bepecsételéssel egészítenek ki.

Buda környékén a 12. század végén a 13. század elején jelenik meg a vörös festéses fehér kerámia, régiókban néhány évtizeddel később, talán a 13. század második felében jelenhetett meg.

Égetés

A kezdetben valószínűleg kerámia tekintetében a háztartások önellátóak voltak. Ekkor a kész edényeket egyszerű égetőgödörökben alacsony hőmérsékleten (5-600 °C) égették ki. A minőségi fejlődést, a fazekaskorong mellett a „kétkamrás” fazekas kemencék magasabb (8-900°C) égetési hőmérséklete biztosította. Az archeometriai vizsgálatok szerint a lelőhelyeinkről vizsgált töredékekről általánosságban elmondható,

hogy „az edényeket viszonylag alacsony hőmérsékletű (<750°C) és változó atmoszférájú kemencékben, inkább gödrökben égették ki. Magasabb égetési hőmérsékletre utaló jeleket csak a késő Árpád-kori bézs kerámiáknál adathatunk.

TÍPOLÓGIA

A dolgozatban tárgyalt öt lelőhely 10-11. századi horizontjaira meglehetősen formai szegénység jellemző. Míg más hasonló korú településekről bordásnyakú edények, tálak, palackok, fedők színezik a képet, addig lelőhelyeinken a korszakból egy-egy töredék kivételével szinte kizárólagosan csak **fazekakat** és kislefázekakat/bögréket említhetünk. A leletanyag csak a 13. századi Felsőzsolca esetében vált formailag gazdagabbá.

Annak ellenére, hogy négy lelőhelyünket is a 10–11. századra keltezhetjük, egyedül Mezőkeresztes-Lucernás 5. házának betöltésében találtunk egyetlen **bordásnyakú edénytöredéket**, mely egy 14,4 cm szájátmérőjű edény darabja volt. Mivel csak a peremrész maradt meg nem tudjuk típushoz kötni.

Az általunk vizsgált lelőhelyek anyagában a közel ötezer kerámiatöredék között három **tálnak** meghatározható töredéket találtunk.

Az északkelet-magyarországi 10–11. századi leletek között ritka darabnak számít a **cserépbogrács** töredéke. 9. századi és kora Árpád-kori lelőhelyeink közül Karos-Tobolykán és a felsőzsolcai házak anyagában sem volt cserépbogrács töredék. A 10-11. századra datált Mezőkeresztes-Cethalmon mindössze egy darab került elő. A ritka korai bográcsok egyikének kell tekintenünk a mezőkeresztes-lucernási 16 objektumból származó szerves adalékkal soványított fémüstöt utánzó darabot. A 12. században viszont ugrásszerűen megnőtt a bográcsok száma, Hejőkürtön, Mezőkeresztes-Lucernáson és Felsőzsolcán is talákoztunk vele.

A dolgozatban tárgyalt öt lelőhely közül egyedül a felsőzsolcai 13. századi kisvárbán találtunk **palackokat**. Egy bordázott peremű palackot anyaga és polírozott felülete tesz egyedivé. Lébény-Billedombról és Markotabödögéről közöl Takács Miklós késő Árpád-kori hasonló polírozott palackot.

A többi zsolcai palack anyaga szerint főként 5. anyagcsoportba sorolható bézs típusú, kisebb része fehérre égő, vasmentes agyagból készült. Formailag igen hasonlóak. A sávos vörös festés lelőhelyünkön elsőként a bézs-típusú, engobe-bal bevont sárgászórszínű színű, formailag a budai fehér palackokkal rokonítható palackokon jelenik meg a 13. században.

A 14. században nagy átalakulás következik be a kerámiaművészetben, új formák jelentek meg, köztük a **pohár**. Felsőzsolca-Várdombon került elő néhány töredék, amely formája és íve alapján valószínűleg pohár lehetett.

Felsőzsolcán három esetben találtunk **fedőtöredéket**, jellegzetes egy harang alakú 13-14. század elejére keltezhető töredék.

A FEHÉRKERÁMIA

Hejőkürtről, Mezőkeresztes-Lucernásról, valamint Felsőzsolcáról olyan az Árpád-kor kései szakaszára általánosan jellemző anyagcsoportot mutattunk be, amely alapvető vonásaiban, technikai kivitelében eltér a kora Árpád-kori fazekas termékektől. Az ún. bézs-csoportba sorolt edényeket tiszta, gondosan előkészített agyagból készítették, melyhez szemcsés homokot adtak soványító anyagként. Az edények alapanyagául

szolgáló agyag az archeometriai vizsgálatok szerint helyben bányászott, a lelőhelyek geoföldrajzi környezetétől nem idegen. A 12–13. században csigavonalas, vállukon bevagdosott, vagy hullámvonallal díszített, bordával tagolt, vállban kiszélesedő, öblös hasú fazekak mellett főként csigavonallal díszített cserépbográcsok készülnek ilyen anyagból. Alapanyaguk sokkal finomabb, formázásuk fejlettebb, gyorsabban forgó, nehezebb korongon történt, mint az a korszak fehér fazekainál feltételezhető. A három lelőhely bézs-csoportba sorolható kerámiáinak összevetésekor felfigyeltünk rá, hogy – talán az ekkor megjelenő fehér kerámia divatteremtő hatására – a fazekasok tudatosan törekedtek az egyre világosabb szín elérésére. A csoporton belül vannak világos bézs színűre kiégett töredékek és szürkés- piszkosfehérre égők is. Utóbbiak törésfelületén jól látszik, hogy nem igazi fehér kerámia, de törekedett a fazekas a végeredményben azt utánozni. A bézs kerámiából fejlődik ki valószínűleg a 14. századra a „sárgásfehér” csoport is, melyre már Gál-Mlakár Viktor is felfigyelt a komlóscai kerámiák vizsgálatánál.

A 13. században –sajnos pontosabb meghatározásra jelenleg nem áll elegendő adat a rendelkezésünkre – szintén a bézs a csoportból fejlődik ki, egy gondosan kivitelezett, engobe-bal bevont asztali kerámia csoport, melybe kezdetben főként palackok, később kancsók, korsók is megjelentek. A felületüket az engobe-on felül, valószínűleg a Buda környékéről származó festett fehér kerámiák hatására, sávos vörös festéssel díszítették. A felsőzsolcai motte indás palackja alapanyagának összetevői, és az 1. árokból előkerült 14. századi festett kancsó anyaga és szövete egyértelműen a 12-13. századi bézs csoportéhoz hasonlít, nem a vasmenetes, fehér-szürkésfehér budai áruhoz.

Régióinkban a 13. század végén–14. század elején jelenhetett meg a vörös festéses kerámia is, melynek alapanyaga inkább a bézs csoporthoz köthető, nem a fehér áruhoz. E csoport egyik legszebb példája az a felsőzsolcai palack, melynek kései párhuzamait a közeli Mohi kútjaiban találhatjuk meg.

A fehér árurol a kutatás jelenlegi állása szerint biztosan annyit állapíthatunk meg, hogy Északkelet-Magyarországon a 13. században jelenik meg, közzétanilag teljesen idegen a lelőhelyek környezetétől. Megjelenésük mögött import árut sejtethetünk.

Általánosságban elmondhatjuk, hogy eddigi ismereteink szerint a fehér kerámia és a vörös festéses fehér asztali kerámia Buda környékén jelent meg a 12. században (Buda, Budaújlak, Kána) és rövid időn belül már a 13. század elejére igen népszerű fazekas terméké vált. A 13–14. századi leletanyagokban arányuk elérte a 40-50%, néhol még ennél is magasabb. A 15–16. században arányuk fokozatosan csökken, a középkor végére 10% körül mozog. A váltózó népszerűség mögött talán azt sejtethetjük, hogy a kézikorong használata épp a fehér kerámia esetében mutatható ki legtovább, még a 15. században is jellemző.

A fehér áru elterjedése főként az ország észak, északkeleti részére jellemző. A Dunántúlon szórványosan előfordul ugyan, ezeket azonban inkább személyes tárgyként, vagy kereskedelem révén oda került tárgyként interpretálhatjuk.

Az edények többsége a 13–14. században fazék, ritkán palack. Díszítésük az edény testen lefutó csigavonal, a 14. századra a nehéz kézikorongnak köszönhetően már inkább horony. A vörös festés a 12. században jelenik meg és a 12-14. század folyamán csak asztali edényeken (palackok, korsók, csészék) találkozunk velük. A legkorábbi a Budaújlakról ismertetett „fröcskölt” minta. A 13. század első felétől ismerünk sávosan és hálósan festett palackokat. A 13–14. században a vörös festéses minták bonyolultabbá válnak: megjelenik a két egyenes sáv közötti kettős körökből, félkörökből álló sáv, melyet pontsor minta tölt ki, ebből fejlődik ki a 15. századra a fogazott minta.

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat címében megjelölt időhatárt (10–13. század) a leletanyag plusz–mínusz száz évvel megtoldotta. A feldolgozott öt lelőhely kerámiaanyaga a 9–14. századot öleli fel, de a felsőzsolcai kisvár anyaga és a fehér kerámiai révén kitekinthettünk az északkelet-magyarországi 15-16. századi kerámiaművesség emlékeire is.

A disszertációban bemutatott öt lelőhely települési fázisainak relatív és abszolút kronológiáját táblázatban vettem össze.

Lelőhelyeink közül a karosi település I. fázisa bizonyult a legkorábbinak. Az egyszerű, rövid peremű, sávokban bekarcolt hullámvonalakkal és vonalkötegekkel díszített fazekak, sütőtepsik párhuzamait az északkelet-magyarországi régió 9. századi temetőiben és településein találtuk meg. Ennek a 9. századi településnek lehetett egy 9-10. század fordulójára keltezhető települési fázisa (II. fázis) is, melyben már nem találunk kézzel formált sütőtepsiket, de a fazekak készítményeinek technikája, formája és díszítése – pl. belső peremdíszes edények – csak kicsit fejlettebb az I. fázisénál. 9-10. század fordulójához kötöttük a mezőkeresztes-lucernási I. fázist, melyet szerves anyaggal soványított fazekak és egy fémüstöt utánzó korai bogrács jellemez.

A karos-tobolykai III. fázis zömökebb formájú, finomabb anyagú, oxidált égetésű edényei a karosi honfoglalás kori temetők kerámiájával rokoníthatók. De ide sorolhatjuk a felsőzsolcai I. fázist, a mezőkeresztes-cethalmi I. fázist és a bordásnyakú edénnyel keltezett mezőkeresztes-lucernási II. fázist. Településeink edénykészlete, összehasonlítva más hasonló korú telepekkel (Borsod, Esztergom-Szentgyörgymező, Lébény-Billedomb) meglehetősen szegényes, szinte egyáltalán nem találunk a korszakra jellemző tálakat, bordásnyakú edényeket az anyagban.

Felsőzsolcán és Karos-Tobolykán a települések megélték a 12. századot. A korszak kerámiája már a fejlettebb, nehezebb fazekaskorongon készült, gyakori a fenékbélyeg. Az edények alapanyaga tisztább gyakran soványítják, iszapolják a helyi folyókból bányászott agyagot. Formailag is fejlődés következik be: tagoltabbá váltak az edényprofilok. a fejlettebb fazekas technika következtében egységesebb díszítési sémák jellemzők. Az edények döntő többségét oxidált körülmények között égették, felfedezhető – különösen a karosi IV. fázisban és a felsőzsolcai II. fázisban, – hogy a fazekasok igyekeznek egyre világosabb színű edényeket előállítani. Valószínűnek tartom, hogy ekkor már szervezettebb keretek között, fazekasműhelyek készítették a háztartások edénykészletét.

A 12-13. században az edényeket gyorsabban forgó, nehéz kézi korongon húzták fel, az alapanyag előkészítése a helyben bányászott, tiszta agyag gondos tisztításával kezdődött, s hogy javítsák az agyag tulajdonságait, szemcsés homokkal szándékosan soványították. Egyeduralkodóvá válik a 750°C fok körüli oxidált égetés, melynek során az edények jellegzetes világos sárgásbarna, rózsaszínes színt kapnak (bézs-csoport). A csoport legalacsonyabb színvonalú, így talán legkorábbi képviselője a mezőkeresztes-lucernási III. fázis objektumai, ezt követi a hejőkürti tanyaszerű település, majd formai és technikai kiteljesedését a felsőzsolcai motténál figyelhetjük meg.

Lelőhelyeink között a felsőzsolcai motte képviseli az Árpád-kor utolsó fázisát, s a bézs kerámia mellett itt jelenik meg egyedül a fehér kerámia is, mely nagyjából a 13–14. századi kerámiaanyag 40 százalékát teszi ki. A kisvár leletanyaga, összehasonlítva az azonos korú falvakéval nem tükröz észrevehető jómódot. A tatárjárás során elpusztult falvakban a mezőgazdasági fémeszközök, fegyverek száma jóval magasabb, mint a zsolcai mottében. A fehér kerámia aránya Zsolcán pl. kisebb, mint Pest megye 13.

századi településein, import kerámia (pl. Iosticei kerámia, vagy osztrák grafitos áru) pedig egyáltalán nem került elő.

A lelőhelyek relatív és abszolút kronológiai viszonya:

Felsőzsolca-Várdomb	Hejőkürt-Cifrahát	Karos-Tobolyka	Mezőkeresztes-Cethalom	Mezőkeresztes-Lucernás	
		I. fázis			9. sz.
		II. fázis		I. fázis	10. sz.
I. fázis		III. fázis	I. fázis	II. fázis	11. sz.
II. fázis		IV. fázis	II. fázis		12. sz.
				III. fázis	12. sz. 2. fele– 13. sz. eleje
III. fázis	I. fázis				
IV. fázis					13. sz.-tól

AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓK

Wolf M.–Simonyi Erika: Előzetes jelentés az M3-as autópálya 10. lelőhelyének feltárásáról. – *Autobahn M3 10. Fundstelle*. Somogy Megyei Múzeumok Közleményei XI (1995), 5–33.

Simonyi Erika: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombon folyó feltárásról. In: A népvándorlaskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele 1996. Pécs 2001, 221–247.

Simonyi Erika: Kora Árpád-kori település részlet Mezőkeresztes-Cethalomról (Újabb adatok az Északkelet-magyarországi Árpád-kori kerámia keltezéséhez és az ún. fabéléses lakóházakról) WMMÉ XXIII. (2001), 359–391.

Simonyi Erika–Wolf Mária: Az Árpád-kori gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk.: Pintér János. Bp. 2002. 122–139.

Simonyi Erika: Előzetes jelentés a felsőzsolca-várdombi ásatásról (1992-2001) – Report on the excavation at Felsőzsolca-Várdomb (1992-2001) HOMÉ XLII. (2003) 109–133.

Simonyi Erika: Beszámoló az M0. autópályán Gyál 3. és Gyál 10. lelőhelyén feltárt Árpád-kori lakóházakról – Account on the Arpadian Age Dwelling houses explored in Gyál 3 and Gyál 10 along Motorway M0. BMMK 24–25. (2003) 353–374.

Simonyi Erika: Középkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson –Medieval church and churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás HOMÉ XLIII. (2004) 161–197.

Simonyi Erika: Középkori és koraújkorai templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson Medieval church and churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás. In: „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. *Opuscula Hungarica* VI. 2005. 305–314

Simonyi Erika: Adatok a 10–13. századi kerámia készítéséhez Északkelet-Magyarországról – Data on Pottery from the 10th–13th century in North-East Hungary. HOMÉ XLIV. (2005) 37–55.

Simonyi Erika: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában II.(Mezőkeresztes, Hejőkürt, Felsőzsolca, Karos) Szegedi Dolgozatok (nyomdában)

V. Szilágyi–V. Gál-Mlakár–T. Á. Rácz–E. Simonyi–I. E. Sajó: Archaeometric investigation of Buda white ware (12th–14th century, North Hungary): initial questions and first results EMAC (in press)

Szilágyi V.–Gál-Mlakár V.–Rácz T. Á.–Sajó I.–Simonyi E.: 12–14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. *Gesta* (A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata) IX. 2010, 153–167. (<http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2010.html>)